

Manas 1000
Bişkek Bildirileri
(Bişkek 26-31 Ağustos 1995)

Yayına Hazırlayan
Ogün Atilla BUDAK

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ YAYINLARI

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 122
Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi: 9

Manas 1000 Bişkek Bildirileri (Bişkek 26-31 Ağustos 1995)

© Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997

ISBN : 975-16-0876-7

İLESAM : 97.06.Y.0143-116

Birinci Baskı : Ankara 1997

Yayına Hazırlayan

Ogün Atilla Budak
(AKM Uzmanı)

Kapak Tasarımı

Arif Turan

Kapak Fotoğrafı

Manas söyleyen bir Manasçı
(Manas, TİKA, Ankara 1995, s. 172'den)

Dizgi

Atak Ofset Dizgi (0 312) 231 15 77

Baskı

İlköz Matbaası (0 312) 362 82 61

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı

Gazi Mustafa Kemal Bulvarı, 133

06570 Maltepe/ANKARA

Tel : (0 312) 231 23 48 & 232 22 57

Belgegeçer : (0 312) 232 43 21

MANAS DESTANI İLE ANADOLU DESTANLARINDA KURTARICI AT MOTİFİ

Saim SAKAOĞLU *

İnsanoğlu yeryüzünde ilk iş olarak karnını doyurmayı ve içinde yaşayacağı bir barınağa sahip olmayı düşünmüştür. Bu iki vazgeçilmez temel ihtiyacın ölçüler oranında gerçekleşmesinden sonra, sıra diğer ihtiyaçlara gelmiştir. Bunların başında da, çeşitli yönleriyle kendilerinden faydalanılacak olan hayvanlar gelmektedir. Tarihçiler, hangi hayvanların daha önce avlandıklarını veya ehlileştirildiklerini mutlaka araştırmışlardır. Aslında, bu konunun cevabı her coğrafya için farklı olacaktır.

Yazılı kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak Türklerin de atlarla yakından ilgilendiklerini söyleyebiliriz. Destanlarımızda bu konu ile ilgili çeşitli ifadeler yer almaktadır. Türklerin atı ehlilestirmesi, onların hayatının önemli safhalarından biridir. Böylece, atların sadece avlanıp etinin yenmesinin yanında gücünden de çeşitli yollarla faydalanılması yoluna gidilmiştir.

Atın, Türk kültür ve medeniyet tarihindeki yeri, şüphesiz bütün öteki hayvanlarınkinden daha önemlidir. Bu özelliğinden dolayı at, destanlarımızın, dolayısıyla edebiyatımızın vazgeçilmez kahramanlarından birisi olup çıkmıştır. Anlatmaya dayanan anonim edebiyat türleri arasında destan, masal ve halk hikâyeleri atların ön plânda yer aldığı alt dallar olarak görülür; fıkra ve efsane gibi diğer dallarda ise atın rolü çok azdır.

Biz bildirimizde atları bu özellikleriyle ele alacağız. Her biri özel

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı, Konya-TÜRKİYE.

adlarla anılan pek çok atın aldığı Manas Destanı adeta bir at sergisi gibidir. Bu zenginliği diğer destanlarımızda görmemiz mümkün değildir. Ancak onlarda da, çok önemli rolleri olan az sayıda atın varlığı unutulmamalıdır. Biz de, Manas Destanı'ndaki bütün atları ele alamayacağız. Onca atın arasından sahibi ve belirli özellikleriyle dikkati çeken bir ata, Manas'inkine özel bir yer vereceğiz.

Manas Destanı'nda adlarıyla anılan atları şöylece gösterebiliriz: (Sayılar, ilk defa geçtikleri bölüm ve mısraa işaret etmektedir.)

"Aç-buudan (IV/682)	Koyan-boz (II/1420)
Ak-Baňkıl (V/1161)	Kök-ala (II/885)
Ak-borcuk (III/1870)	Kök-borcuk (III/2414)
Ak-bulçuk (IV/407)	Kök-börü (VII/285)
Ak-kula (II/36)	Kök-çebiç (VII/284)
Ak-tulpar (VI/674)	Kök-çebiç (IV/369)
Boz-bee (VII/589)	Kök-çolok (VI/337)
Coor-ker (IV/722)	Kök-teke (IV/1969)
Çal-kuyruk (IV/703)	Köröñçü (II/679)
Çoň-baş (VII/901)	Kula-bee (IV/747)
Çoň-kara (II/1415)	Kuu-çabdar (V/1476)
Kambar-boz (II/1398)	Manıker (IV/272)
Kara-aygır (IV/732)	Merdiyen (VI/1642)
Kara-ker (II/1421)	Sarı-ala/Sar'ala (II/1431)
Kart-küröñ (IV/733)	Sur-kula (IV/1429)
Kıl-ciren (II/228)	Tay-buurul (II/1407)
Kıl-Ciryren (VII/1234)	Too-toru (VII/1276)
Korcoň-boz (V/1033)	Tor'aygır (IV/729)" ¹

Görüleceği üzere hemen her atın kendine has bir adı vardır. Anadolu sahası destanlarında ise böylesine bir ad zenginliği yoktur; onlarda daha çok başlıca kahramanların, hatta kahramanın atı özel bir adla anılır.

Manas Destanı'ndaki atlardan bazılarının dişi oldukları yani kısarak hüviyetiyle tanıtıldıkları görülür. Boz-bee, Kula-bee, vb. Ayrıca,

¹ Wilhelm Radloff, *Manas Destanı*, Kırgız Türkçesi Metin-Türkçe Çeviri, (Yay. haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali), Ankara 1995'te yer alan "Özel İsimler İndeksi" (269-274) 'nden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Kök-çebiç, destanın iki ayrı yerinde iki ayrı kahramanın atı olarak yer almaktadır. Pek çok atın adı bir defa anılırken bazılarının adı âdeta insan kahramanların adlarından daha fazla anılmıştır. Manas'ın atları Ak-kula, Sarı-ala, Tay-buurul, kâfirlerin hanı Coloy'un atı Aç-buudan, Almambet'in atı Kol-ciren, Tekeci'nin atı Kök-ala, Kül-çoro'nun atı Kök-çebiç, Bokmurun'un atı Maniker'i bu arada sayabiliriz. Bazı atların miras veya bağış yoluyla el değiştirdiği de unutulmamalıdır.

Manas'ın atlarından Ak-kula, destanda şöyle tanımlanmaktadır:

Örköçü biyk ör kula
Öktöm tuuğan Ak-kula

öküm tuuğan Ak-kula
örkücü biyk, zeeri bas,
öktöm tuuğan Ak-kula,
taykı colduu, tap éttüü,
tamaşafu Ak-kula,
cügürüp attan kalbağan
astına tögörök tuyak şalbağan

Hörgücü büyük, yüksek at,
Üstün doğan Ak-kula

(II/35-36)

Sabırsız doğan Ak-kula'ya
Sırtı yüksek, boynu alçak,
bu büyük yürük Ak-kula'ya
kısa yeleli, narın yapılı
bu nam salmış Ak-kula'ya
hiç bir attan geri kalmayan
atına yuvarlak nal koydurma-
yan

(44/1219-1225)

Ak-kulağa at cétpeyt

Ak-kulasına at yetişmez

(60/81 ve 87)

Görüleceği üzere Ak-kula'nın fizikî özelliklerinin yanında "sabırsız" ve "hızlı" olması da unutulmamıştır. Ancak Ak-kula'nın Manas Destanı'ndaki en önemli özelliği bunların hiç biri değildir. Destan da sahibini kurtarmasıyla şöhret kazanmıştır.

Manas, adıyla anılan destanda üç defa ölür; ancak ilk ikisinde yeniden hayata döndürülürse de sonuncusu onun gerçek ölümüdür. Manas'ın ikinci ölümünden geri dönmesi üç hayvanının sadakatiyle gerçekleşir.

Destanda olaylar şöyle anlatılır:

Kalmuk yurdunun beri tarafında, Müslümanların ötesinde Kökçököz ve Köz Kaman adlı iki hırsızın evi vardı. Kır sakallı Mendi-bay bu ikisine haber gönderdi. "Ballı rakıyı hazırlayın, içine de zehir katın! Bunu Manas'a içirelim." Mendi-bay Üç-kapkap vadisinde çadırını kurdurup Manas'ın gelişini bekler. Onun altına yünlü kilim sererler.

Ona zehirli şarap ikram ederler... Manas'ın canı uçup gider; O'na ak saray gibi bir mezar yaparlar. Allah, bir meleğini şöyle bir emir ile gönderir:

"cakşımın atı ol bolso
cakişımın kuşu ol bolso
cakşımın iti ol bolso,
esin tırgisip keliñer!
Camandın atı ol bolso,
camandın kuşu ol bolso,
camandın iti ol bolso,
üçöönü téñ öltürüp kéliñer!"

"iyi atın biri ise,
iyi kuşun biri ise,
iyi köpeğin biri ise
efendilerini dirilt sen.
Fena atın biri ise,
fena kuşun biri ise,
fena köpeğin biri ise
üçünü de öldür gel."

(99 / 2108 - 2115)

Melek, Manas'ın üç hayvanına da benzer şekillerde hakaret ederek sorular sorar; hayvanlar da benzer ifadelerle efendilerini savunurlar:

Sen kaday ittin at édeñ?
"Kılt!" étip şşdu içpegen
"Kert!" étip çöptön cébegen,
Kabırgan kara çımın koktağan!
Kanday ittiñ at éden?"

"Hangi itin atısın sen?
Lıkırdatıp su içmiyorsun,
Hışırdatıp ot yemiyorsun,
Kaburgan hep sinek dolu,
Hangi itin atısın sen?"

(99 / 2130 - 2135)

Bu tür hakaretlere önce Manas'ın kuşu Şumkar, sonra sırasıyla atı Ak-kula ve köpeği Ak-taygan cevap verir. Atın cevabı şöyledir:

Ak-kula turup aytat:
"Kabırğamdı kara çımın kaktadı
mén ılalıp saraydın
tübündö saktadım!
Bagdı-döölet baybiçe
kékiliktey keñdenep
Sart maşağın köp térdi-
anı kördüm bir küydüm!
Anın üçün ıyladım!
"İt" tébeyin emdi!-
Mén Manastın at édem!"

Ak-kula da şöyle dedi:
"Kaburgamı kara sinekler yedi
ağlayıp sarayın dibinde
kaldım,
Bagdı-döölet baybiçe
kaya kekığı gibi sekiyor,
Sartlara başak topluyor,
onu görüp yanıyorum,
ondan böyle ağlıyorum,
efendime it deme,
ben Manas'ın atıyım."

(100/2158-2167)

Manas'ın üç hayvanının verdiği cevaplar, onların iyi kuş, iyi at ve iyi köpek olduğunu ortaya koyunca efendilerinin diriltilmesi sağlanmış olur. Dirilip kalkan Manas, Ak-kula'ya biner, Ak-şumkar'ı eline oturtur, köpeğini de ava salar. Böylece destan kahramanımız efendisini ebedî uykudan kurtarmış olur.

Buradaki kurtarma motifi, alışlagelmiş bir motif değildir; daha doğrusu kurtarma ne bir tehlikeyle, ne de bir felaketle ilgilidir. Kahramanımız, atının sadakati sayesinde ölüm halinden kurtulmuştur. Benzeri bir motifi destanlarda bulmak âdeta imkânsızdır. Ancak başka destanlarda da kurtarıcı at motifine rastlanılır; o atların kurtarıcılıkları Ak-kula'ninkinden biraz daha farklıdır.

Anadolu sahası Türk destanları arasında **Battalnâme**, **Saltuknâme**, **Danişmendnâme** gibi önde gelenlerinde atların çok önemli rolleri vardır. Hatta bu atlar bazen birden fazla destanda karşımıza çıkar. **Hamzanâme**'deki Aşkar, daha sonra sırasıyla Battal Gazi ve Sarı Saltuk'un atı olarak görülür.

Anadolu sahasında da yaygın olan Hamzanâme'de at motifinin temelinde, Hz. Hamza'nın atının Allah tarafından gönderilmiş olması yatmaktadır. Hz. Hamza'nın Aşkar'ı âb-ı hayat içmiş olup Âdem Aleyhisselâm'dan beri yaşamaktadır. O, aynı zamanda Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak'ın bindiği attır. Bu at, zaman zaman Kâbe'yi tavaf edip yaşadığı mağaraya dönmektedir.

Aşkar, Hz. Hamza'nın düşmanlarını yenmesi konusunda en önde gelen yardımcısıdır. O, âdeta, Müslümanlığın yayılması için Allah tarafından gönderilmiş ilahî bir at gibidir. Hızır ona biner ve o gerektiğinde rüzgârdan daha hızlı koşar, hatta kanatlanıp uçar bile.²

Battal Gazi'nin atı Aşkar'ın ortaya çıkışı birtakım olağanüstülüklerle doludur. O da, ilâhî bir kaynak tarafından Battal Gazi için gönderilmiştir. O, su üzerinde yürür, gerektiğinde kanatlanıp uçar, Tam adıyla Dev-zâde Aşkar diye anılan bu at, âb-ı hayat'tan içtiği için ölümsüzleşmiş ve birden fazla destan kahramanına hizmet verebilmiştir.³

Böylesine farklı özellikleri olan Aşkar'ın Battal Gazi Destanı'daki zuhuru, bir yazmada şöyle anlatılmaktadır:

"Bir gün Hüseyin Gazi, Şam dağlarında şikâr ederdi. Bir geyik

² Lütfü Sczen, *Türk Halk Edebiyatında Hamzanâmeler*, Ankara 1991, 65-66.

³ Hasan Köksal, *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara 1984, 135-136.

gördü. Münekkaş üstünde çul. Hemen dem üstüne at depdi. Geyik kaçdı. Hüseyin eydür: - Komazam, tâ seni ele getirüp Numan oğlu Ömer'e iletmeyince, dedi. Dahi kovdu. Geyik kaçdı. Geldi bir mağaraya girdi. Belürsüz oldu. Hüseyin eydür: İneyin, bir göreyin, dedi. Atından aşağı indi. Mağaraya girdi. Bir iki kadem yürüdü. Ne gördüğün size beyan edelüm. Âşıklar âşıkane, sâdıklar sâdikane salâvat ve relüm, Muhammed pâk ruhuna andan sonra gördü kim, bir saru at durur. Eleğim sağmaya benzer. Eyeri ve dizgini üzerinde bir sügü. Atın önünde yere sancılmış bir azamat gürz. Hüseyin anı gördü, hayran oldu. Eyitdi: - Bunun gibi at acaba bunda neyler? İlerüye yürüdü ki adı tuta. At önüne geldi. Bir çifte saldı. Hüseyin gerisine sıçradı. Nitekim cehd eyledi tutmağa, âciz kalup dutamadı.

Mağara köşesinden bir avaz geldi ki; Yâ Aşkar, ol yeğide muti ol, çünkü ol at bu avazı eşitdi, bir yerde karar edip durdu. Hüseyin Gazi yanlarına bakup dört tarafında hiç kimseyi görmedi. İlerü yürüdü, atın yularını eline aldı. Süngüyü yerden çekti, çıkardı. Gördü ki yazılmış: "Bu süngü senindir." Ve bir tarafında gördü ki, Âdem Peygamber'in iki bölük saçı ve Dâvud Peygamber'in zırhı ve İshak Peygamber'in çukalı (elbisesi) tamam, Emir-ül-mümin Hazret-i Hamza'nın mızrağı (silahı) hazır, her bir âletin üzerinde adlu adıyla yazılı idi. Hüseyin Gazi şâd olup sevindi. Yine kendi atına bindi. Aşkâr Div Zade'yi yedeğine aldı." ⁴

Manas'ın atıyla ilgili olarak benzer şeyleri söylemeyeceğiz; ancak bizim faydalandığımız Radloff derlemesinin dışında başka kaynaklarda Manas'ın atıyla ilgi olarak ilgili çekici bilgiler verilmektedir. S.M. Abramzon'dan naklen A. Caferoğlu şunları kaydetmektedir:

"Kırgız eposunun meşhur kahramanı Manas dünyaya gelirken, babası tarafından "Ak kula" tesmiye edilen atını da, "siyah yeveli kurt renkli kısarak" doğurmaktadır. Merasimlerde Manas'ın bu atını oniki delikanlı gemlerinden tutarak götürmektedir." ⁵

Belki de Manas Destanı, teşekkülü sırasında benzer motiflere sahipti de zamanla değişikliğe uğrayarak Radloff derlemesindeki şekli almış olabilir. Destanının teşekkülü sırasında yer alamayacağı kesin

⁴ Cahit Öztelli, "Seyyid Battal Gazi'nin Atı Aşkar Üzerine", *Folklor Dođru*, 1(5), Şubat 1970, 6-7.

⁵ S. M. Abramzon, "Etnoğrafiçeskie Syujeti vepose Manas", *Sovetskaya Etnografiya*, 1947, s. 139; A. Caferoğlu, "Türk Onomestiğinde "At Kültürü", *Türkiyat Mecmuası*, X, 1951 - 53 (bas. 1953), 206.

olan bazı kavramların, hatta motiflerin varlığı, bizleri bu tür düşünceye sevk edebilir. Onun için Manas Destanı'ndaki Ak-kula'nın da Battal-nâme'deki Aşkar'ın taşıdığı özelliklerin hiç olmazsa bazılarını taşıdığını tahmin etmemiz yanlış olmasa gerekir.

Anadolu sahası destanları arasında İslâmiyet'in yayılmasını amaçlayan Battal-nâme, Saltuk-nâme gibi eserlerin dışında, onlara göre daha yaygın ve halen de anlatılıp dinlenebilen bir destanımız vardır. Bu, bazen halk hikâyesi şekline sokularak da anlatılabilen **Köroğlu Destanı**'dır. Bu destanda kahramanımız Köroğlu ve kollara göre değişen yakın arkadaşları kadar olmasa bile oldukça önemli rolleri üstlenen bir de at vardır. Bu, Anadolu'da genel bir at olan kırat türünün en seçkini olup o şekilde anılan Köroğlu'nun atıdır. Kırat'ın da özellikleri saymakla bitecek gibi değildir.

Kırat, sudan çıkan bir aygırın, at sürüsündeki kısraklardan birine aşmasından doğmuştur. O aynı zamanda uçabilmektedir. Hatta bir ahırda beslenirken hiç ışık görmeseydi o, kanatlı bir at olacaktı. Köroğlu Destanı'nın pek çok anlatmasında Kırat'ın koşarken ayaklarının yere değmediği kaydedilir.⁶

Köroğlu Destanı'ndaki Kırat'ın, bildirimizin adında yer alan "Kurtarıcı" kavramıyla çok yakından ilgili olduğu görülmektedir. O, gerçekten de sahibini büyük bir tehlikeden kurtarmıştır. Destandaki olaylar şöyle gelişmektedir:

Bolu Beyi'nin konağının bahçesinde tel çiçeği vardır; Köroğlu bunlardan isteyince Ayvaz'la Kenan da bahçede çiçeği sökerlerken yakalanıp hapsedilirler. Bunların gecikmesi Köroğlu'yu üzmektedir. Nihayet bir gün Ayvaz çıkagelir. Köroğlu Ayvaz'ı sorunca durumu anlatır. Köroğlu'nun atı Bolu Beyi'ne giderse hem Kenan serbest bırakılacaktır, hem de tel çiçeği verilecektir. Olaylar böylece gelişir.

Ancak, teslim edilen at yanına kimseyi yanaştırmaz. Atının yoluna "can baş feda" edecek olan Köroğlu kıyafet değiştirip hile ile konağa seyyis durur. Atın, bu seyyisi görmesiyle sakinleşmesi Bolu Beyi'ni işkillendirir. Ona, "Sen Köroğlu'sun" diyerek bir hayli işkence ederler; Ayağına bakağı, kollarına bilekcikler takıp hapsederler.

Köroğlunun, Bolu Beyi'ne, atın böyle dura dura ayaklarının tutmayacağını söylemesi, onun kaçacağı şeklinde yorumlanır. Ancak o, kapıların kapatılmasını, ayaklarının üzengine bağlanmasını teklif edin-

⁶ Pertev Naili (Boratav), *Köroğlu Destanı*, İstanbul 1931, 58 - 60, 2. bsk., İstanbul 1984, 65-67.

ce uygun görülür. İşte, kurtarıcı atımız bundan sonra da varlığını gösterecektir. Kırat'ın kulağına söylediği şiirin ilk iki mısraı şöyledir:

Eğer atım sende erlik var ise

Şu kale babını aşmak isterim.

Köroğlu atına bir el vurup bir baştan bir başa koşturur. Sonra duvardan sıçrayıp gözden kaybolur. Anlatıcıya göre, onlar bir kuştı ve uçup gittiler.⁷

Böylece Kırat, sahibi Köroğlu'yu, insan gücünün aşamayacağı bir engeli aşarak kurtarır.

Destanlar, kahramanlık olaylarının sergilendiği anlatmalardır. Bu anlatmalarda insanın gücü ortaya konulurken zekâsı da ihmal edilmez. Ancak, bu tür sergilemenin bir başka yönü daha vardır; o da, destan kahramanları kadar önemli olan hayvanlardır. Bu hayvanların başında atlar gelir.

Edebiyat tarihinde pek çok kahraman, atıyla birlikte hatırlanır. İşte, sahipleriyle birlikte hatırlanan bu atlar, hem onların taşınması, hem de korunması konusunda önemli görevler üstlenir. Sahibini taşıyarak menzile ulaştıran, onun yorulmasını önleyen bu atlar, gerektiğinde kahramanları çeşitli şekillerde korur ve onları, karşı karşıya kaldıkları tehlikelerden kurtarırlar. Bu kurtarma işi destana göre değişmektedir. Yukarda da değindiğimiz gibi Manas'ın atı Ak-kula, sahibine karşı gösterdiği vefasıyla onu kurtarıırken, Köroğlu'nun atı Kırat da onu, yüksek bir duvardan atılarak düşmanın elinden kurtarmış olur. Burada unutulmaması gereken nokta şudur: Bu atlar, sıradan atlar olmayıp belirli özelliklerle donatılmış atlardır; Ala-kula gibi Aşkar gibi, Kırat gibi.

⁷ Wilhelm Radloff-Ignaz Kunoş, *Proben*, VIII, Sen Petersburg 1899'dan Saim Saka-oğlu (nakl.), "Meşhur Köroğlu'nun Hikâyesi", *Köz*, (Erzurum), 2 (6), Kasım 1980, 14-17.